

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภายใต้สภาพสังคม การเมือง เศรษฐกิจที่เกิดขึ้นนับจากการพังทลายลงของกำแพงเบอร์ลิน อันมีนัยสำคัญของการสิ้นสุดของอุดมการณ์แบบคอมมิวนิสต์ โดยที่อุดมการณ์ทางการเมืองแบบเสรีนิยมประชาธิปไตยได้รับชัยชนะจนกลายเป็นแนวคิดที่สำคัญของระบบการเมืองและเศรษฐกิจของโลกสมัยใหม่นับจากนั้นมา ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่ ฟรานซิส ฟูกูยาม่า (Francis Fukuyama) เจ้าของวลี “The End of History” ได้อธิบายว่า ประวัติศาสตร์ของมวลมนุษยชาติได้เดินทางและพัฒนาไปสู่จุดสูงสุดแล้ว หรือกล่าวอีกแบบได้ว่า การเมืองการปกครองแบบเสรีประชาธิปไตยอาจจะเป็นอุดมการณ์ที่พัฒนาและแผ่ขยายไปทั่วทุกสังคมโลก และโลกก็จะกลายเป็นประชาคมเสรีประชาธิปไตยอย่างสมบูรณ์ในที่สุด¹

ในปัจจุบันจึงกล่าวได้ว่า ความคิดเรื่องเสรีประชาธิปไตยและความคิดเรื่องทุนนิยมเสรีได้เป็นเค้าโครงความคิดที่มีอิทธิพลอย่างมากในระบบโลกสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดขึ้นของกระบวนการโลกาภิวัตน์ที่ยิ่งทำให้การเชื่อมโยงดังกล่าวของสังคม การเมือง และเศรษฐกิจโลกนั้นหดแคบลงมากยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของโลกาภิวัตน์นั้นอาจไม่ได้อยู่ที่ว่ารัฐชาตินั้นจะยังคงดำรงอยู่ต่อไปหรือไม่เพียงอย่างเดียว แต่ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการวิเคราะห์สังคม การเมือง และเศรษฐกิจ จนถึงวัฒนธรรมของโลกสมัยใหม่ ก็คือ ปัจจุบันระบบความคิดความเชื่อในแบบทุนนิยมเสรีนั้นได้แผ่ขยายจนเริ่มยึดกุมความคิดและวิถีชีวิตของผู้คนทั้งในแง่ของโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของเราเลยก็ว่าได้ ดังเช่น การยึดถืออุดมคติในเรื่องของการมีเสรีภาพในการสร้างความมั่งคั่งให้กับชีวิตของตนเอง ซึ่งการยึดถือเรื่องดังกล่าวถือเป็นแก่นแกน

¹ ไชยันต์ ไชยพร, “The End of History : บทสะท้อนจากแนวคิดเสรีนิยมของคานท์,” ใน จักรวรรดินิยมกับการก่อการร้าย, (กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยทัศน์, 2545), น.56 – 57.

หลักของแนวคิดเสรีนิยมอันเป็นรากฐานของเสรีประชาธิปไตยที่ยึดหลักสิทธิเสรีภาพและความเท่าเทียมของปัจเจกบุคคลเป็นหัวใจสำคัญ โดยที่อาศัยกลไกของตลาดเสรีเป็นพื้นที่ให้เสรีภาพของปัจเจกบุคคลเหล่านั้นได้ดำรงอยู่ และปลดปล่อยความต้องการของปัจเจกชนได้อย่างเสรี² จนทำให้ระบบเศรษฐกิจและสังคมมีความเปลี่ยนแปลงจนกระทั่งเกิดกระบวนการสะสมทุน และกระบวนการก่อตัวของชนชั้นนายทุนขึ้นอย่างกว้างขวาง ลักษณะดังกล่าวทำให้เกิดกฎเกณฑ์ทางสังคมและเศรษฐกิจที่ขยายตัวจนเป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นสากลของระบบโลก ที่เรียกว่า “ระบบทุนนิยม” หรืออาจเรียกกฎเกณฑ์ของระบบทุนนิยมดังกล่าวในทางเศรษฐกิจได้ว่าเป็น “ระบบเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยม” ที่ได้ขยายตัวไปทั่วโลก³

กระนั้นก็ตาม ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ดำรงอยู่นั้น ในความเข้าใจส่วนใหญ่ มักจะถูกนิยามให้เข้าใจในฐานะของระบบที่ทำหน้าที่ในเชิงเศรษฐกิจ โดยที่ “ทุน” นั้นมักจะแสดงออกมาในแง่ของการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น กระบวนการผลิตสินค้า และการบริโภควัตถุเพียงเท่านั้น หากแต่ในแง่หนึ่ง “ทุน” ในปัจจุบันนั้นได้ขยายตัวไปสู่ปริณิคมทางสังคมและวัฒนธรรมมากขึ้นเรื่อยๆ โดยที่เริ่มมีการนำคำว่า “ทุน” ไปผูกโยงในเชิงสังคมและวัฒนธรรม ทำให้เกิดคุณค่าอันนำไปสู่การซื้อขายแลกเปลี่ยนกันในทางสินค้าและบริการ เช่นเดียวกันกับ “ทุนทางเศรษฐกิจ” มากขึ้น ดังเช่นที่วิถีชีวิต ภูมิปัญญา ประเพณี และวัฒนธรรมพื้นบ้านของไทยเริ่มถูกผลิตออกมาในแง่ของ “สินค้า” มากขึ้นเรื่อยๆ ไม่ว่าจะเป็นการแสดง การละเล่น ของที่ระลึกของฝาก ฯลฯ ในทางวัฒนธรรม ที่ล้วนแล้วแต่แปรสภาพไปเพื่อดึงดูดความสนใจจากผู้บริโภคในเชิงรูปธรรมของการค้าขายและการพาณิชย์ที่มีให้เห็นเพิ่มมากขึ้นทุกวัน จนทำให้คำว่า “ทุน” ในแง่หนึ่ง สามารถนำมาใช้ได้กับวัฒนธรรม และภูมิปัญญาพื้นบ้านดั้งเดิม ดังจะเห็นได้จากการเกิดคำว่า “ทุนทางสังคม” และ “ทุนวัฒนธรรม” ขึ้น⁴

² ชลธิศ ชีระจิตติ, “Liberalism / เสรีนิยม,” ใน คำและความคิดในรัฐศาสตร์ร่วมสมัย, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), น.180.

³ สุธี ประศาสน์เศรษฐ, “การวิเคราะห์เชิงระบบโลก,” ใน ทฤษฎีและความรู้ในยุคโลกาภิวัตน์, (กรุงเทพฯ : สถาบันวิสิทัศน์, 2544), น.35.

⁴ อมรา พงศาพิชญ์, “cultural capital / ทุนวัฒนธรรม,” ใน คำและความคิดในรัฐศาสตร์ร่วมสมัย (เล่ม 2), (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), 2: 57.

ด้วยสถานะของการเปลี่ยนแปลงดังเช่นที่ว่่านี้ การศึกษานี้จึงมุ่งให้ความสนใจในประเด็นของกระบวนการที่คุณค่าของวัฒนธรรมได้ถูกทำให้เปลี่ยนแปลงเป็น “สินค้า” ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ร้อยรัดเอาวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นให้เปลี่ยนแปลงไปเป็นต้นทุนทางการผลิตเพื่อการค้าขายและการบริการในรูปแบบของการท่องเที่ยวสมัยใหม่

โดยผู้ศึกษาได้เลือกกรณีศึกษาในกรณีของการท่องเที่ยวชม “บั้งไฟพญานาค” ขึ้นมาศึกษา ซึ่งวัฒนธรรมการท่องเที่ยวชมบั้งไฟพญานาคนั้นในปัจจุบันถือว่าเป็นวัฒนธรรมที่มีได้ผูกติดอยู่กับปฏิสัมพันธ์ภายในชุมชนท้องถิ่นในแถบภาคอีสานอีกต่อไป แต่เป็นการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมที่ได้รับความสนใจจากผู้คนจากทั่วทุกสารทิศทั้งคนไทยและต่างชาติ ที่เป็นผลมาจากการแปรเปลี่ยนไปของโครงสร้างความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นใหม่ของวัฒนธรรมการท่องเที่ยว⁵

เมื่อกล่าวถึงความเชื่อและประเพณีการชมบั้งไฟพญานาคนั้น โดยส่วนมากมักจะเป็นเพียงการกล่าวถึงความคิด ความเชื่อ เรื่องเล่า ตำนาน และความเป็นมาของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการอธิบายในลักษณะของการเกิดขึ้นของบั้งไฟพญานาคในแง่มุมที่เป็นวิทยาศาสตร์ หรือการอธิบายในเชิงวิถีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าและความหมายเกี่ยวกับ “พญานาค” ซึ่งทั้งสองส่วนมักจะเป็นการปะทะกันทางความเชื่อระหว่างภูมิปัญญาสมัยเก่าและสมัยใหม่ แต่ในจุดเน้นของการศึกษาคั้งนี้ จะพยายามก้าวข้ามการปะทะกันทางความคิดความเชื่อเหล่านั้น แต่ก็ได้ละเลยที่จะกล่าวถึง โดยจะมุ่งเน้นให้ความสนใจไปที่ความหมายของบั้งไฟพญานาคในมิติของการศึกษา “ทุนวัฒนธรรม” (cultural capital) เป็นส่วนสำคัญ

โดย “วัฒนธรรม” ที่กล่าวถึงในงานศึกษานี้ ก็มีได้จำกัดในความหมายที่หมายถึงวัฒนธรรมที่เป็นสิ่งที่ดำรงที่ถูกรับเพาะจนเป็นคุณค่าจากอดีต หรือเป็นมรดกทางภูมิปัญญาที่ต้องอนุรักษ์ไว้ แต่ความหมายของวัฒนธรรมในการศึกษานี้เป็นการให้ความหมายของวัฒนธรรมว่าเป็นวิถีชีวิตของผู้คน ซึ่งการให้ความหมายโดยนัยนี้เป็นการเปิดพื้นที่ของการให้ความหมายต่อวัฒนธรรมที่เปิดกว้างต่อความแตกต่างหลากหลาย ความเปลี่ยนแปลง และพลวัตที่ไม่หยุดนิ่ง⁶

⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ท่องเที่ยวบุญบั้งไฟในอีสาน : บุญบั้งไฟต้องรับใช้ชาวยโสธร ไม่ใช่ชาวยโสธรรับใช้บุญบั้งไฟ, (กรุงเทพฯ : มติชน 2536), น.(12).

⁶ เกษม เพ็ญกัณนัท, “สังคมไทยได้เงาจันทร์ : มองทิศทางของวัฒนธรรมไทยในกระแสโลกาภิวัตน์,” วิทยา ปีที่ 3 ฉบับที่ 5: 51-52.

ซึ่งการให้ความหมายต่อวัฒนธรรมในลักษณะนี้ก็จะนำไปสู่การสำรวจกระบวนการของการรุกรานวัฒนธรรมทั้งภายนอกและภายใน⁷ ที่เป็นผลมาจากโลกาภิวัตน์และกระแสของระบบเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยม ดังนั้น ส่วนหนึ่งของการศึกษาวัฒนธรรมการท่องเที่ยวชมบั้งไฟพญานาคนี้จึงให้ความสนใจต่อประเด็นของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีที่ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วย

แม้ว่าการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ได้นำเอาวัฒนธรรมท้องถิ่นมาแปลงเป็นสินค้าเพื่อการท่องเที่ยวที่ได้รับอิทธิพลมาจากกระแสการพัฒนาการที่มีแนวทางมาจากระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แต่กระนั้นก็ตามกระแสการพัฒนาการท่องเที่ยวที่ผูกติดอยู่กับระบบทุนนิยมคงเป็นเรื่องที่หลีกเลี่ยงได้ยาก ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในตอนต้นว่า ภายใต้ชัยชนะของอุดมการณ์แบบ เสรีประชาธิปไตย ทำให้ระบบทุนนิยมเสรีได้กลายเป็นระบบที่เป็นเหมือนจุดสิ้นสุด ซึ่งในแง่หนึ่งได้หลอมรวมกลายเป็นจุดมุ่งหมายเดียวของคนทั่วโลกไปแล้ว การปฏิเสธระบบคิดแบบทุนนิยมและหันกลับไปสู่วิถีในอดีตจึงเป็นเรื่องที่ทำได้ยากยิ่ง ดังนั้นการศึกษานี้จึงมิได้ต้องการปฏิเสธ การพัฒนาทางด้านการท่องเที่ยวที่เริ่มรุกเข้ามาสู่ท้องถิ่น แต่มีจุดเน้นในการให้ความสนใจต่อการสำรวจกระบวนการทำให้เป็นสินค้า(commodification or commoditization) ที่เป็นกระบวนการของการผนวกเอาวิถีวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิม เข้าสู่กระแสวัฒนธรรมการท่องเที่ยว เพื่อวิพากษ์ ตั้งคำถาม และนำไปสู่ข้อเสนอแนะ

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาการประกอบสร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาคในแถบจังหวัดภาคอีสาน
2. เพื่อศึกษากระบวนการทำให้กลายเป็นสินค้า ของวัฒนธรรมการชมบั้งไฟพญานาค
3. เพื่อศึกษากระบวนการที่กระแสโลกาภิวัตน์ และระบบทุนนิยมเข้ามามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมให้เป็นสินค้าเพื่อการท่องเที่ยว

ขอบเขตการศึกษา

เป็นการศึกษากระบวนการกลายเป็นสินค้าของประเพณีการชมบั้งไฟพญานาค โดยศึกษาการจัดงานการท่องเที่ยวชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค ในช่วงตั้งแต่ พ.ศ. 2538 – 2552

⁷ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, วัฒนธรรมก็้อทุน, (กรุงเทพฯ : พี.เพรส, 2540), น.13.

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้จะเป็นการศึกษาในเชิงพรรณนาวิเคราะห์ ใช้วิธีการศึกษาวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research) เป็นหลัก โดยเก็บรวบรวมข้อมูลในรูปแบบของการศึกษาเอกสาร อาทิ หนังสือ บทความ หนังสือพิมพ์ วารสาร เอกสารทางวิชาการ และเว็บไซต์ บทสัมภาษณ์ รวมทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าตำนาน นิทานปรัมปรา พงศาวดาร วรรณคดี ที่เกี่ยวข้อง มารวบรวมและวิเคราะห์ ในเชิงพรรณนา (Descriptive and analytical method)

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในประเพณี พิธีกรรม เรื่องเล่า ความเป็นมาต่างๆ ที่มาจากปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค ทั้งในแง่มุมที่เป็นการอธิบายด้วยหลักเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ และการอธิบายที่เป็นตำนานเรื่องเล่า และความเชื่อในทางประวัติศาสตร์
2. ทำให้เข้าใจถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่ที่ระบบทุนนิยมทำให้ทุกอย่างสามารถแปรสภาพให้เป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจที่สามารถแปลงเป็นสินค้า และการสร้างมูลค่าได้
3. ทำให้เห็นถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของตำแหน่งแห่งที่ทางวัฒนธรรม อันเป็นวิถีชีวิตที่มีความเป็นพลวัต ไม่หยุดนิ่ง

การเสนอรายงานการศึกษา

การเสนอรายงานการศึกษาแบ่งออกเป็น 5 ส่วน ดังนี้

บทที่ 1 กล่าวถึง ความเป็นมา สภาพปัญหา วัตถุประสงค์ของการศึกษา วิธีการศึกษา

บทที่ 2 กล่าวถึง งานศึกษาวิจัยและงานเขียนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเกี่ยวกับประเพณี และเรื่องเล่าของพญานาคและปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค ตลอดจนสำรวจแนวคิด และกรอบทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาอธิบายกระบวนการทำให้กลายเป็นสินค้า และการวิเคราะห์กระแสโลกาภิวัตน์ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมประเพณีให้เป็นสินค้าเพื่อการท่องเที่ยว

งานเขียนและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

- งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาของพญานาค
- งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์ ปรากฏการณ์ “บั้งไฟพญานาค”
- งานเขียนที่เกี่ยวกับการศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้า

กรอบแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

- แนวคิดเรื่องโลกาภิวัตน์
- แนวคิดเรื่องทุนวัฒนธรรม
- แนวคิดเรื่องการบริโภคสินค้าเชิงสัญลักษณ์
- แนวคิดเรื่องกระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นสินค้า

บทที่ 3 กล่าวถึง ประวัติความเป็นมา และความสำคัญเกี่ยวกับพญานาค ในแง่มุมต่างๆ ทั้งในส่วนที่เป็นตำนาน เรื่องเล่า ความเชื่อ การอธิบายในเชิงวิทยาศาสตร์ต่อปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค

ความเป็นมาเกี่ยวกับพญานาค
 ความเป็นมาเกี่ยวกับพญานาคในศาสนาพุทธ
 ความเป็นมาเกี่ยวกับบั้งไฟพญานาค
 บั้งไฟพญานาคในทางวิทยาศาสตร์
 ความหมายของบั้งไฟพญานาคที่เปลี่ยนแปลงไป

บทที่ 4 กล่าวถึง วิเคราะห์กระบวนการของการทำให้เป็นสินค้า และกระบวนการเปลี่ยนของวัฒนธรรมไปเป็น ทุน และนำไปสู่การสร้างมูลค่าในรูปแบบของการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ทั้งในแง่ของกระบวนการผลิต กระบวนการขาย และกระบวนการรักษาและสืบทอด

การประกอบสร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาค
 กระบวนการทำให้กลายเป็นสินค้าของวัฒนธรรมการชมบั้งไฟพญานาค

บทที่ 5 กล่าวถึง บทสรุป